

ՄԱՐՏՈՒՆՈՒ ՇՐՋԱՆԻ ԿԻԿԼՈՊԵԱՆ ԱՄՐՈՑՆԵՐԸ

Մարտունու շրջանը գրավում է Սևանա լճի հարավ-արևմտյան և հարավային ափերը: Շրջանի տերիտորիայով անցնում է գլխավոր ճանապարհը, մեկ ճյուղով դեպի Բասարգեչար (Վասակաշեն), մյուսով՝ Վայոց ձորի լեռնանցքով դեպի Եղեղնաձոր: Ծանապարհը կամո քաղաքից դուրս դալով դեպի հարավ, աղատվում է լեռներից ու բլուրներից, կտրում մի շարք գետեր ու գետակներ, որոնք սկիզբ են առնում Գեղամա ու Վարդենիսի լեռներից և անցնելով 15—40 կիլոմետր տարածություն, թափվում Սևանա լիճը: Գետերն իրենց անցած ճանապարհին ոռոգում են դաշտերն ու ջուր մատակարարում շրջակա բնակիչներին:

Գետերի հովիտներում անհիշելի ժամանակներից բնակիչներ են եղել: Այդ են վկայում շրջանում գոյություն ունեցող պատմական հնագույն հուշարձանները, դրանց պեղումներից ստացված նյութերը, որոնք պատկանում են մ. թ. ա. երրորդ հազարամյակին:

Մարտունու շրջանում հայտնաբերվել են 22 կիկլոպյան ամրոց, բազմաթիվ դամբարաններ, դամբանաթմբեր, դոլմեններ և այլ հնագույն հուշարձաններ (քարտեղ-սխեմա 54):

Ամրոցները հետագայում անընդհատ վերակառուցվել են ու հարմարեցվել տվյալ ժամանակի ռազմական պահանջներին:

Դրանք, ըստ իրենց տեղադրման, կարելի է բաժանել չորս հիմնական խմբի՝ առաջին՝ Ադամխան գյուղի շրջակայքում, Մակբար գետի ափերին ու ակունքների մոտ վեց ամրոց, երկրորդ խումբը՝ Ղարանլու գյուղի շրջակայքում, Արգիճա և Դաշտիձոր գետերի, նրանց վտակների ափերին յոթ ամրոց: Այդտեղ է նաև սահմանային կիկլոպյան պարիսպը, որը հավանորեն. փակել է Վայոց ձորի լեռնանցքը հարավում ապրող ցեղերից: Այդ պարիսպն անց-

նում է Ղարանլու գյուղի հարավ-արևելյան ծայրամասում եղած ձորափի բարձունքների կատարներով, որտեղով անցնում է մայրուղին դեպի Եղեղնաձոր: Երկարությունը շուրջ վեց կիլոմետր է:

Երրորդ խմբի ամրոցները գտնվում են Մովինալ գյուղից 2 կիլոմետր դեպի արևելք: Դրանք Օձաբերդի, նրա մերձակա երեք ամրոցներն են Վարդենիս գետի ու այլ գետակների շուրջը: Զորորոգ խմբի հինգ ամրոցը գտնվում են Արգիճա հարթավայրի շրջակա բարձունքների վրա, Արգիճա գետի ակունքների մոտ: Այդ ամրոցների մասին այստեղ չի խոսվի:

Քառյի ամրոցը (հանույթ 55): Ադամխան գյուղից երկու կիլոմետր դեպի արևելք կա ոչ բարձր, հյուսիս-արևելքից դեպի հարավ-արևմուտք ձգվող մի բարձունք, որին տեղացիները Քոա անունն են տվել քարքարոտ լինելու պատճառով (մինչուրարտացիները այդ ամրոցը հավանորեն Թուլիխու է կոչվել):

Ամրոցը գտնվում է բարձունքի գագաթին, բոլոր կողմերից շրջապատված է չորս մետր լայնությամբ պարիսպով: Երևում են երկրորդ պարսպի հետքերը, որոնք ավելի թույլ են, անցնում են ամրոցի արևելյան մուտքից կիսաշրջանաձև դեպի հյուսիս, ապա, թեքվելով հյուսիս-արևմուտք ու արևմուտք, վերջանում համարյա նույն կետում, որտեղից սկսվում են:

Իրեն շրջապատող բնակատեղիով այն գրավում է ավելի քան վեց հեկտար տարածություն, որից ավելի քան մեկ հեկտարը՝ ամրոցը: Ամրոցն ունի ութ աշտարակ, բոլորը գրեթե հավասար մեծությամբ: Դրանցից չորսը գտնվում են արևելյան և հարավ-արևմտյան մուտքերի աջ ու ձախ կողմերում, երկուսը՝ արևմտյան պարսպի, իսկ մյուս երկուսը՝ հյուսիսային պարսպամասերի վրա: Մի խոշոր

քառանկյունաձև աշտարակի հիմք (13×10,7 մետր) գտնվում է երկրորդ պարսպի վրա, բարձրությունը պահպանվել է 3,7 մետր, հավանաբար սա մի առանձին դիտակետ է եղել:

Ինչպես ամրոցի ներսում, նույնպես և նրանից դուրս երևում են բոլորաձև ու քառանկյունի բնակարանների պատերի հետքեր:

Ուրարտացիները, գրավելով այդ ամրոցը, ըստ երևույթին վերաշինություններ են կատարել այնտեղ և օգտագործել իրենց նպատակներին: Դա նկատվում է ամրոցի հարավ-արևմտյան և հյուսիս-արևելյան պարիսպների կառուցման տեխնիկայից, որոնք ավելի կանոնավոր են շարված, ունեն ուղիղ գիծ:

Ամրոցի շրջակայքում գտնվել է ուրարտական սեպագիր արձանագրություն, որի մեջ հիշատակվում է, թե Ռուսան, Սարգուրի որդին գրավել է Լուբրուխի երկիրը, որտեղից և մենք իմանում ենք այդ տերիտորիայի հնագույն անունը:

Ամրոցը և բնակավայրը հարուստ են վերերկրյա դանաղան հնագույն մշակույթի մնացորդներով, սակայն նրանք այնքան մանրացած են, որ դժվար է նրանց միջոցով որևէ բան ասել ամրոցի անցյալի վերաբերյալ:

Բնակավայրի արևմտյան կողմով հոսում է մի գետակ, որը կարող էր գոյություն ունենալ նաև հին ժամանակ և ջուր մատակարարել բնակիչներին:

Նեբֆին դեմեռ ամրոց-շենը (հանույթ 56): Քռա ամրոցից ոչ հեռու, դեպի Ադամխան գյուղը կա նույնպես մի բոլորաձև, ոչ շատ բարձր բլուր, որի վրա կան կիկլոպյան տիպի շինարարության մնացորդներ: Գյուղացիներն այդ վայրին ներքին դեմեր անուն են տալիս:

Չնայած որ այստեղ պարիսպների հետքեր չեն երևում, սակայն այս բնակավայրը հիշեցնում է ամրոց-շեններին, որոնց ծայրամասային կացարանների արտաքին պատերի միացումից բնակատեղը պարսպապատվել է (ինչպես՝ Կարմիրի ձմեռանոցում, Յոնջալդի բնակատեղիներում և այլուր): Ներքին դեմեր ամրոց-շենում նույնպես ամրոց-շենի եղրային բնակարանների արտաքին պատերի միացումն ուրույն կերպով պարսպապատել է բնակատեղին:

Ամրոց-շենի ամենաբարձր մասում նկատելի են մի բոլորաձև, 25 մետր տրամագծով կառույցի հետքեր:

Այս ամրոց-շենը, անշուշտ, սերտորեն կապված է եղել Քռայի ամրոցի հետ:

Բնակատեղիի և ամրոցի միջանկյալ տարածություն վրա նկատելի են բոլորաձև դամբարաններ: Թռչնաբուծական ֆերմայի բնակատեղին (հանույթ 57): Երանոս գյուղի թռչնաբուծական ֆերմայի տեղում, որը գտնվում է Կամո-Մարտունի ճանապարհի ձախ կողմում, մի ցածրահաս, հյուսիսից հարավ ընկած բլուրի վրա գտնվում է ներքին դեմերի բնակավայրի պես մի բնակավայր: Այս բնակատեղիից գրեթե բան չի մնացել, բացի առանձին կացարանների պատերի ավերակներից և պարսպանման քարերի կուտակումներից, որը ենթադրել է տալիս, թե հավանաբար, այստեղ՝ Լուբրուխի երկրի հյուսիսային սահմանագլխում կանգուն է եղել մի ամրոց, որը բաժանել է Վելիքուխի երկիրը նշված երկրից:

Այստեղ նույնպես կան բազմաթիվ օբսիդյան ու խեցեղենի փշրանքներ, որոնք չեն կարող բնակավայրի մասին որևէ տեղեկություն տալ: Բնակատեղին ջրով ապահովված է եղել:

Նեղ բաղաձի բերդը (հանույթ 58) կառուցված է մի նեղ ձորի հյուսիսային ափին, ժայռոտ բարձունքի վրա, որն իր դիրքով իշխում է շրջապատին: Ամրոցը, կանգնած լինելով հրվանդանի վերջավորության վրա, որի լանջերը երեք կողմից ունեն խիստ թեքություն և ծածկված են խոշոր ժայռաքարերով, շրջապատից բարձր է 150 մետր, միայն հրվանդանի հյուսիսային և մասամբ էլ հյուսիս-արևմտյան կողմերն են, որոնց լանջերը շատ քիչ թեքություն ունեն:

Ամրոցը վայրի տեղադրության համապատասխան ունի ոչ ուղիղ, երկարավուն տեսք: Այն գրավում է մեկ հեկտարից ավելի տարածություն: Պարիսպները կիկլոպյան տիպի են, անտաշ քարերը շարված են առանց որևէ միացնող շաղախի, երկշար մեծ-մեծ քարերի արանքը լցված չէ մանր քարերով ու խճով, նրանք մոտեցված են միմյանց, որը հիշեցնում է Լճաշենի ամրոցի շինարարության ավելի վաղ շրջանի կառուցման տեխնիկան: Պարիսպների լայնությունը երեք մետր է: Պարիսպների ու աշտարակների բարձրությունը պահպանվել է 2—3 քարերի ուղղահայաց շարքով, 3—4 մետր բարձրությամբ:

Ինչպես ամրոցի ներսում, այնպես էլ նրանից դուրս կան կացարանների ավերակներ, որտեղ ժայռերը օգտագործված են որպես բնակարանի պատ:

Ամրոցի պարիսպներում հայտնաբերվեցին ինը քարաբուրգի հիմքեր, որոնք ունեն հավասար մե-

ծովային (8/4 մետր) և դասավորված են՝ երկուսը մուտքի, որը եղել է ամրոցի արևմտյան կողմում, աջ և ձախ կողմերում, չորսը՝ հյուսիսային և հյուսիս-արևելյան պարսպամասերում, հավասար հեռավորության (15 մ.) վրա, իսկ մնացած երեք աշտարակները դրված են ամրոցի հարավային պարսպի վրա:

Չնայած ամրոցի ներսում չեն նկատվում լայն միջնապուրսպի հետքեր, որը նրան բաժաներ երկու մասի, սակայն մուտքի հարավային կողմից միաշար և ամբողջական մի պատի հետքեր ամրոցը բաժանում են երկու անհավասար մասերի՝ հյուսիսային, որը հավանորեն միջնաբերդի դեր է խաղացել և հարավային:

Միջնաբերդի որոշակի չի՛նելը, պարիսպների կառուցման նախնական տեխնիկան ենթադրել են տալիս, որ նեղ բողազի ամրոցը կարող է կառուցված լինել մ. թ. ա. երրորդ հազարամյակում:

Ամրոցից դուրս, դեպի հյուսիս-արևելք, 100—150 մետր հեռավորության վրա գտնվող աղբյուրի շուրջը կան մի քանի քարանձավներ, որոնց մուտքերի առաջ երևում են խոշոր քարերով շարված նիսաշրջանաձև պատերի հիմքերը: Այդ քարանձավները որպես մարդկային կացարաններ են ծառայել:

Բերդի դռնի ամրոցը (հանույթ 59) գտնվում է Աղաձխան գյուղից 3 կիլոմետր դեպի արևմուտք՝ նեղ բողազ ամրոցի գծի վրա: Ամրոցը գտնվում է թամբաձև բարձուրի վրա, այն համարյա ուղիղ շրջանաձև է: Կառուցված լինելով քիչ թեթևություն ունեցող և ոչ քարքարոտ լանջի վրա, ամրոցը գրեթե բոլոր կողմերից հեշտ խոցելի է, բացառությամբ նրա արևելյան կողմից, որտեղ լանջը փոքր ի շատե թեթևություն ունի: Ամրոցի պարիսպները 250 մետր երկարություն ունեն, մակերեսը մեկ հեկտարից քիչ ավելի տարածություն է բռնում:

Պարիսպներից դուրս 350—500 մետր հեռավորության վրա երևում է ավելի թույլ մի պատ, որը օղակել է ամրոցը բոլոր կողմերից: Պարսպի և այդ երկրորդ պատնեշի միջև ընկած տարածությունը, ինչպես նաև նրանից դուրս ու ամրոցի ներսի մակերեսը ամբողջովին ծածկված են բնակարանների ավերակներով:

Պարիսպներն ունեն չորս մետր լայնություն՝ կառուցված երկու շարք բազալտ քարերից, շարերի արանքը լցված է մանր քար ու խիճ, սրանով էլ ամրոցը տարբերվում է նախորդ ամրոցից: Պարիսպների հիմքերը լավ են պահպանվել, և տեղ-

տեղ նրանց բարձրությունը հասնում է 2—3 մետրի:

Ամրոցն ունի հավասարամեծ վեց քառակյունի աշտարակ (7×4,3 մետր), որոնցից երկուսը գտնվում են հարավ-արևելյան կողմում եղած մուտքի երկու կողմերում, երեքը՝ միմյանցից հավասար (30 մետր) հեռավորությամբ: Զետեղված են ամրոցի արևմտյան պարսպահատվածի վրա, մեկ աշտարակն էլ արևելյան կողմում է:

Ամրոցն ինքնուստինքյան ռազմական մի ամրություն լինել չէր կարող իր դիրքով, մեծությամբ և ամրությամբ: Հավանորեն այն եղել է միջոցառման կամ միջցեղային պաշտպանության մի պատվար և, մեր կարծիքով, ավելի շուտ տնտեսական դեր է խաղացել տվյալ երկրի համար (անասնապահության գործում):

Ամրոցի ներսում և նրա շրջապատում եղած բնակարաններում, հողի երեսին կան օբսիդիանի փշրանքներ և խցեղենի մանր բեկորներ, որոնք հնարավորություն չեն ընձեռում որոշելու ամրոցի ժամանակագրությունը:

Ամրոցը ջրով հավանաբար ապահովված պետք է լիներ, քանի որ նրա կողքերով հոսում են լեռնային գետակներ:

Սանգար՝ ամրոցը (հանույթ 60) գտնվում է Ձորագյուղից երկու կիլոմետր դեպի արևմուտք, որը ամենախոշոր ու հզոր ամրոցն է Սևանի ավազանում: Այն կառուցված է խորը կիրճի հյուսիսային, համարյա ուղղաձիգ ու ժայռապատ լանջերով սարահարթի վրա, որը մի ընդարձակ հրվանդանի ձևով մտնում է երեք կողմից գահավեժ ձորերի մեջ: Սարահարթը փոքր ի շատե մատչելի է իր հյուսիսային և հյուսիս-արևմտյան կողմերից:

Սարահարթը, որի վրա գտնվում են ամրոցի ավերակները, շրջապատի ձորերի հատակից բարձր է 300—500 մետր: Այդ բարձունքից երևում են գեղատեսիլ Սևանը և նրան պարփակող լեռները:

Սանգարը պարսպապատված է հրվանդանի եզրերով անցնող գծով: Նրա պերիմետրը հավասար է 650 մետրի: Երկարությունը 250 մետր է, միջին լայնությունը՝ 160 մ., շուրջ 40000 քառակուսի մետր ընդհանուր մակերեսով:

Ամրոցն ունի միջնապարիսպ, որը նրան բաժանել է երկու ոչ հավասար մասի, որից փոքրը՝ ձորաբերանի մասը, հանդիսացել է միջնաբերդի: Գրավում է մոտ 17000 քառակուսի մետր: Ամրոցի ներսում կան բազմաթիվ բնակարանների ավերակ-

¹ Սանգար—ժայռապատ, ապառաժ քարերով պատած վայր:

ների հետքեր՝ առավելապես միջնաբերդում: Կացարանների հետքեր երևում են նաև նրա պարիսպներից դուրս, հարավ-արևմտյան կողմում:

Միաշար պարսպի կրկնակի հետքեր կան ամրոցի հյուսիսային կողմում, որոնք մերթ հեռանալով գլխավոր պարսպից և մերթ մոտենալով, նրա արևմտյան կողմով գալիս, միանում են հարավ-արևմտյան աշտարակի հիմքին: Ամրոցից դեպի հյուսիս կան բոլորածև դամբարաններ:

Ամրոցի արտաքին պարիսպների վրա երևում են տարբեր մեծության աշտարակներ, միջնապարսպի վրա կան ավելի փոքրերը, որոնք դարձված են դեպի ամրոցի գլխավոր մուտքը: Աշտարակները միմյանցից համարյա հավասար հեռավորության վրա են դասավորված՝ առաջին աշտարակը (6×12 մետր) գտնվում է ամրոցի հարավ-արևմտյան անկյունում, այնուհետև, մեկը մյուսից $25-30$ մետր հեռավորությամբ դասավորված են երեք ($7,5 \times 6$ մետր) աշտարակ, երկրորդ խոշոր աշտարակը կանգնած է միջնապարսպի և արտաքին պարսպի միացման հանգույցում, որը և արտաքին պարսպի կենտրոնն է, հաջորդ աշտարակը միջին մեծությամբ գտնվում է նշված աշտարակի և մուտքի միջև: Մուտքի երկու կողմերում միջին մեծության աշտարակների ավերակներն են: Մուտքից դեպի հյուսիս-արևելք, մինչև հյուսիսային անկյունի խոշոր աշտարակը, կան միջին մեծության երկու աշտարակ, որոնք միմյանցից $25-30$ մետր հեռավորություն ունեն: Միջին մեծության այլ աշտարակի մնացորդներ երևում են միջնապարսպի հարավ-արևելյան վերջավորության վրա, խորն անդունդի գլխին: Զորս փոքր ($4,5 \times 2$ մետր) աշտարակներ կան միջնապարսպի վրա, որոնցից մեկը գտնվում է մուտքի հարավ-արևելյան կողմի վրա, երկուսը՝ նույն կողմի պարսպի հատվածում:

Այսպիսով, տեսնում ենք, որ Սանգար ամրոցը ունեցել է 16 աշտարակ, որոնք հիմնականում դարձված են դեպի արևմուտք և հյուսիս-արևմուտք, այսինքն, այն ուղղությամբ, որտեղից ամրոցին մոտենալը ավելի դժուրին է եղել: Աշտարակները, հզոր պարիսպները համարյա անհնարին են դարձնում ամրոցի գրոհումը:

Սանգար ամրոցի պարիսպների կառուցվածքը խիստ տարբերվում է մեզ ծանոթ կիկլոպյան ամրոցների պարիսպների հիմնական տիպի կառուցվածքներից: Այստեղ արտաքին պարիսպը ամենուրեք ունի $5-6$ մետր լայնություն, շարված խոշոր բազալտ քարի ժայռաբեկորներից, առանց միաց-

նող շաղախի: Պարիսպը շարվել է ոչ թե երկշար, այլ եռաշար խոշոր քարերից և ապա այդ շարքերի միջև եղած ազատ տարածությունները լցվել են փոքր քարով ու խճով: Նույնանման շարվածքի մենք հանդիպեցինք Լճափի, Ղումուխի և այլ ամրոցներում:

Այդ կարգի կառուցվածքը պարիսպն ավելի ամուր է դարձնում: Պարսպի և աշտարակների բարձրությունը Սանգարի ամրոցում, հավանորեն, շատ բարձր է եղել: Դա երևում է պարիսպներից ու աշտարակներից թափված ահեղ քանակությամբ քարերից: Չնայած այդպիսի ավերածությանը, պարսպի որոշ հատվածներում բարձրությունը պահպանվել է $5-6$ մ. (աղյուսակ Ա): Եվ եթե դեկավարվենք (պայմանական) այն նորմայով, որ պարսպի լայնությունը հարաբերվում է նրա բարձրությանը $1:3$ հաշվով, ապա կստացվի, որ Սանգարի պարսպի բարձրությունը եղել է շուրջ 15 մետր:

Միջնապարիսպը, համեմատած արտաքին պարսպի հետ, ավելի նեղ է (3 մետր) և շարված է սովորական ձևով: Դիտելով միջնապարսպի առաջ թափված քարերի կուտակումները և համեմատելով դրանք արտաքին պարսպից թափված քարերի քանակի հետ, ենթադրում ենք, որ միջնապարիսպը ավելի ցածր պետք է եղած լիներ:

Ամրոցի մուտքը գտնվում է նրա հյուսիս-արևմրտյան պարսպամասում, լայնությունը 5 մետր է:

Սանգար ամրոցի հարավային մասը, ինչպես վերևում ասվեց, վերջանում է ժայռապատ ու դահավեժ լանջերով՝ խորը ձորի մեջ: Այդ անդունդի եզրից քիչ հեռու, ցածրում կան բազմաթիվ մեծ ու փոքր բնական քարանձավներ, որոնք հավանաբար ծառացել են որպես կացարաններ: Դա երևում է այն բանից, որ քարանձավների առջև կան հարթված փոքրիկ հրապարակներ, որոնց արտաքին եզրով կիսաշրջանաձև շարված է քարանձավի մուտքը: Քարանձավներում հայտնաբերվեցին (առանց պեղման) բազմաթիվ կավամանների բեկորներ, օբսիդյան քարի կտորներ և ընտանի կենդանիների ոսկորներ, իսկ տեղացի հովիվները պատմում էին, որ տարիներ առաջ քարանձավներում գտնվել են նաև դամբարաններ՝ մարդկային կմախքներով:

Քարանձավներից երկուսը, որոնք ամենամեծերն են ($40-60$ բառ. մետր), ունեցել են նաև ստորերկրյա ելք դեպի ամրոցը, որոնցից մեկը պահպանվում է առ այսօր:

Ամրոցի շրջակայքում ոչ մի աղբյուր չկա, ջուր

բերելու համար պետք է իջնեին ձորը: Ձնայած այդ զառիթափով բարձրանալու դժվարությանը, այն էլ ջրի ամաններով բեռնված, այնուամենայնիվ, դա հնարավոր է, երբ ամրոցին անմիջական վտանգ չի սպառնում, իսկ պաշարման ժամանակ անհնարին էր, ուստի, կարծում ենք, որ այդպիսի ժամանակ օգտագործվել է ամրոցից քարանձավ տանող ճանապարհը և այդտեղից ծածկաբար, գիշերով իջել են ձոր ու ջուր վերցրել կամ նախօրոք ամրոցում կուտակել են ջրի խոշոր պաշարներ:

Մարտունու շրջանի կիկլոպյան ամրոցների երկրորդ խումբը գտնվում է Ղարանլու գյուղի միջով անցնող ձորի շրջակայքում: Այդ ձորով անցնում է միակ ճանապարհը դեպի Վայոց ձոր-լեռնանցքը:

Դաշտաձորի ամրոցը (հանույթ 62): Դարանլու գյուղից 4 կմ. դեպի հարավ-արևելք կա ավերակ միջնադարյան մի գյուղ, որի անունը մեղ հայտնի չէ: Այն բռնում է Դաշտիձոր գետի երկու ափերը: Ավերակ գյուղի դիմաց՝ Դաշտիձոր և Մարտունի գետերի միացման տեղում մի բարձունք կա, որի կատարին, դեպի հունից շուրջ 150 մետր բարձրության վրա, կառուցված է մի հսկա կիկլոպյան ամրոց՝ Դաշտաձորի բերդ անունով կամ պարզապես՝ Բերդի գլուխ:

Այս ամրոցը շատ բաներով նման է Սանգար ամրոցին: Կառուցված է ոչ շատ թեք լանջի վրա և գրավում է ավելի քան երկու հեկտար տարածություն, որից միջնաբերդը՝ մոտ կես հեկտար: Ամրոցի դիրքը գերիշխող է, արևմուտքից՝ անառիկ և չնայած դրան, բոլոր կողմերից նա շրջապատված է չորս մետր լայնությամբ ունեցող պարիսպներով, որոնց հիմքերը տեղ-տեղ մի քանի շարք քարերի բարձրությամբ պահպանվել են: Բացի հիմնական պարսպից, միջնաբերդը հարավում ունի կիսաշրջանաձև կրկնապարիսպ: Ամրոցի հյուսիս-արևմտյան անկյունից, որտեղ հավանորեն եղել է գլխավոր մուտքը, անցնում է մի երկրորդ ավելի թույլ պարիսպ, որը բարձունքի հյուսիսային ստորին լանջով ձգվում է դեպի արևելք, ապա դառնում հարավ ու վերջանում միջնաբերդի մուտքի մոտ: Այդ պատնեշի ներսի կողմով անցնում է ճանապարհը և ծածկված կերպով հասնում մինչև միջնաբերդի մուտքը:

Պարիսպների վրա հայտնաբերվեցին տարբեր մեծության 14 քարաբուրգ, որոնք դասավորված են միմյանցից հավասար հեռավորության վրա, միջնաբերդի հարավային պարսպի մուտքի աջ և ձախ կողմերում: Չորս աշտարակ միմյանցից 80—90

մետր հեռավորության գտնվում են հյուսիսային և արևելյան պարսպի վրա: Մեկ աշտարակ՝ գտնվում է ամրոցի մուտքի ձախակողմյան պարսպի վերջավորության վրա: Մի խոշոր՝ (13×10 մետր) քարաբուրգի հիմք գտնվում է ամրոցի պարսպի հյուսիս-արևմտյան անկյունում, որտեղից պարիսպը լեռան շրջածան կատարով, մոտ 110 մետր երկարությամբ, իջնում է մինչև ամրոցի ընդհանուր մուտքը, որի աջ ու ձախ կողմերում երևում են երկու հսկա (13×10 մետր) աշտարակների հիմքեր:

Ամրոցի մուտքը՝ 12 մետր լայնությամբ գտնվում է նրա հարավ-արևմտյան անկյունում:

Աշտարակների այսպիսի դասավորությունը միանգամայն պահանջում է ամրոցի առավել խոցելի կողմերի պաշտպանությունը:

Ամրոցն ու նրա շրջապատը հարուստ են բնակատեղիների հետքերով, նրանցից դուրս կան բուրածաղի դամբարաններ:

Ամրոցը հավանաբար ապահովված է եղել Վարդենիսի լեռներից հոսող գետակների ջրերով:

Հերի բերդը (հանույթ 63): Դաշտաձորի գետի հյուսիսային ափի բարձունքի լանջում կա մի կիկլոպյան ամրոց, որը կառուցված է վերը նկարագրված ամրոցի դիմաց: Այս ամրոցը տեղացիները Հերի բերդ են անվանում, քանի որ նրա խիստ ժայռապատ ու թեք հարավային լանջում կան քարանձավներ: Սա չնայած դիմացի ամրոցից փոքր է և թույլ իր հզորությամբ, սակայն հավանաբար խոշոր դեր է խաղացել Սևանի ավազանի ցեղային միության (Ուդուրի-էտիունի) պաշտպանության գործում: Մի կողմից՝ նա դիմացի Դաշտաձոր ամրոցի հետ փակել է Դաշտիձորի մուտքը արևելքից և նրան հարող այլ ձորերի մուտքը, մյուս կողմից՝ Հերի բերդի մեկ պարիսպը միաձուլվում է Դաշտիձորի բարձունքների հյուսիսային կատարներով անցնող սահմանապահ պարսպին, որն անցնում է ու հասնում մինչև Ղարանլուի մոտի Ջոջ կող ամրոցին:

Հերի ամրոցը գրավում է մոտ 1600 քառ. մետր տարածություն, չնայած նրա հյուսիսային և հյուսիս-արևմտյան կողմերում երևում են շուրջ 13 հեկտար տարածություն՝ թույլ պարսպով պատված բարձունքի գոգավոր լանջում:

Ամրոցի մուտքը հարավ-արևելքից է, երկու կողմերում ունի երկու աշտարակ: Մեկ մուտք էլ երևում է ընդհանուր պարսպի արևելյան մասում՝ իր կողմերում ունենալով դարձյալ աշտարակներ: Ինչպես վերը ասացինք, այս ամրոցից սկիզբ է առնում

մի սահմանապահ պարիսպ, որի՝ երկարությունը հասնում է հինգ կիլոմետրի: Պարսպի վրա նկատելի են աշտարակների և որմնահերցերի հետքեր, որոնք դարձված են դեպի հարավ ու հարավ արեմուտք՝ ստեղծելով մի հզոր պաշտպանական կուպառ, մի խումբ ամրոցների հետ:

Ջոջ կողի ամրացր (հանույթ 64) գտնվում է համանուն բարձունքի հարավ-արևելյան լանջին, որի հարավ-արևելյան պարիսպը եղել է ընդհանուր՝ նշված սահմանապահ պարսպի հետ միասին: Ամրոցն իր դիրքով իշխում է շրջապատի վրա: Բռնում է մոտ երկու հեկտար տարածություն, որից միջնաբերդը՝ 1/4 հեկտար: Պարիսպների և աշտարակների կառուցումը հիշեցնում է Դաշտաձորի ամրոցի կառուցման տեխնիկան: Ամրոցը երկարաձգված պալտի ձև ունի, որի առավել բարձր մասը կիսաշրջանաձև գրավում է միջնաբերդը, իր արևելյան պարսպում ունենալով տարբեր մեծության հինգ քարաբուրգ, որոնք միմյանցից համարյա հավասար հեռավորության վրա են (20—25 մետր) դասավորված: Մի աշտարակ կանգնած է ընդհանուր պարսպի և ամրոցի հյուսիսային պարսպի անկյունում: Ամրոցի մուտքը եղել է հյուսիս-արևելյան անկյունում, իսկ միջնաբերդին՝ հարավային մասում: Ամրոցը, միջնաբերդը և նրանց շրջապատը ծածկված են կացարանների մնացորդներով:

Ամրոցից դուրս երևում են բոլորաձև դամբարաններ:

Այստեղ հետաքրքիր է լուծված ամրոցը ջրով մատակարարելու հարցը: Մոտակայքում ջուր չկա, այն գտնվում է Ջոջ կող բարձրության արևմտյան ստորոտում և որպեսզի ամրոցի բնակիչները բոլոր դեպքերում կարողանային ջուր վերցնել գետից, նրանք սահմանապահ պարիսպը շարունակել են Ջոջ կող բարձունքի հյուսիս-արևմտյան լանջով և իջել մինչև գետը: Այսպիսով, պարսպի ետևում թաքնվելով՝ նրանք անվտանգ կերպով կարող էին ջուր վերցնել գետից:

Ալբերդ ամրացր (հանույթ 65) կառուցված է Ջոջ կող ամրոցի դիմաց, ձորի մյուս ափում գտնվող բարձունքի վրա: Նա իր դիրքով ավելի ցածր է, քան Ջոջ կողի ամրոցը, այնուամենայնիվ, իշխում է լեռնանցքի վրա:

Ալբերդ ամրոցը դարերի ընթացքում բազմիցս վերակառուցվել և գոյություն է ունեցել մինչև մեր թվականության 9-րդ դարը և, հիմարվի, Ալբերդ ամրոցի շրջանում մենք տեսնում ենք կիկլոպյան ժամանակաշրջանի մնացուկներ, իսկ նրա

կողքին՝ մաքսը տաշված քարերով շարված աշտարակներ: Մեր մատենագրության մեջ հիշատակություն կա Ալբերդի մասին: Ասողիկը Թեոփիլոս կայսեր (899 թ.) մասին պատմելիս գրում է. «Սա ի խաղալն իւրում յարեւելս կոյս ի սահմանս Հայոց՝ առնու զՄուս բերդն հայոց, զԱսաղին և զՄեծկերտ և զԱլբերդ ի գավառին Գեղամայ»:

Ամրոցը բռնում է մոտ մեկ հեկտար տարածություն, նրա երկարությունը կազմում է շուրջ 150 մետր, իսկ միջին լայնությունը՝ 65 մետր: Պարիսպները անցնում են բարձունքի եզրերով: Ամրոցը ունեցել է երեք շարք պարիսպներ, որոնց հեռավորությունը միմյանցից 15—20 մետր է: Վերջին՝ գլխավոր պարսպի շորս անկյուններում երևում են աշտարակների հիմքեր, որոնցից հարավ-արևմուտյանը մենք մասամբ պեղեցինք: Աշտարակների քարերը տաշված են, առավել ողորկ կողմերը դարձված են դեպի դուրս: Շարվածքի տեխնիկան հիշեցնում է Լճաշենի ամրոցի առաջին միջնաբերդի հյուսիսային մուտքի աշտարակը: Աշտարակի ճակատը ունի 6,8 մետր երկարություն և 3,65 մետր լայնություն: Աշտարակի պեղման ժամանակ հայտնաբերվել են խեցեղենի բազմաթիվ բեկորներ, օբսիդյան քարի փշրանքներ: Հողի մեջ կային հում աղյուսի կտորներ: Ամրոցի ներսում, ինչպես նաև նրա արևմտյան լանջում, երևում են քառանկյունի կացարանների պատերի մնացորդներ:

Բարձունքի հյուսիսային ստորոտում գյուղացիները երկու մետր խորությունից գտել են սյան երկու քարե խարիսխ, սրանց հետ նաև միջին մեծության մի կարաս: Գտնվել է նաև կիսափտած մի գերան և մի սրբատաշ բազալտ քար (0,63×0,55×0,24 խորանարդ մետր): Քարի մի կողմը կլորացված է, որ հիշեցնում է քիվի քար:

Ամրոցում ջուր չկա, սակայն գյուղացիների պատմելով, վերևի լեռնային աղբյուրի շրջակայքում վարելիս գտել են կավե փողրակների կտորներ, և ենթադրվում է, որ ջուրը այդ կավե խողովակներով բերվել է ամրոց: 1931 թվ. Ղարանլուղ (Վ. Կզնուտ) գյուղում գտնվել է մի արամեատառ սրճանագրություն: Արձանագրությունը գտնվում է Հայաստանի Պետական պատմական թանգարանում:

Ամրոցի շրջակայքում, ինչպես նաև Ղարանլուղ գյուղի և Մարտունու միջև ընկած տարածության վրա կան բազմաթիվ դամբարաններ:

Մաւաւոււնի աւվաւնի ամրաց-շենը (հանույթ 66): Մարտունի (Ներքին Կզնուտ) հարավային ծայրու-

մասում, Մարտունի—Ղարանլուղ ճանապարհից դեպի ձախ, ժամանակակից գերեզմանոցի կողքին չափազորվեց մի ամրոց-շեն։ Այն գտնվում է Զոշ կող լեռան շարունակության հյուսիսային լանջի վրա։ Ամրոց-շենը կիսաշրջանաձև է, նրա հարավ-արևմտյան կողմը ունի կրկնապարիսպ, որը անջատել է միջնաբերդը։ Ամրոց-շենը զբաղեցնում է ընդամենը մեկ հեկտար մակերես, որը ծածկված է կացարանների ավերակներով։ Ավերակների մեջ պարզորոշ երևում են նաև միջնադարյան կառույցների հետքերը։

Ամրոցի միջնաբերդը (40×30 մետր) իր արևմրտյան, հարավային և արևելյան պարսպամասերում ունեցել է համաչափ մեծության չորս (7×7 մետր) աշտարակ, որոնցից երկուսը միջնապարիսպի և ընդհանուր պարսպի հանգույցներում են։

Գլխավոր մուտքը հավանորեն եղել է ամրոցի արևելյան պարսպի վրա և, ըստ երևույթին, դեպի մուտք տանող ճանապարհը պատնեշված է եղել, քանի որ շարված քարերի մի շարքը տեղում երեւում է։

Քյուրդի կողի և Ալոյի կողի ամրոցները (հանույթ 67 և 68)։ Մարտունու շրջանի երկրորդ խմբի ամրոցներին ենք վերագրում նաև Վաղաշեն գյուղից 1—1,5 կիլոմետր դեպի հարավ, Վարդենիս լեռնաշղթայի հյուսիսային լանջում եղած վերը նշված ամրոցները, որոնք ընկնում են Մարտունու արվարձանում եղած ամրոց-շենի գծի վրա՝ 2,5—3 կիլոմետր հեռու։ Այս ամրոցները միմյանցից հեռու են կես կիլոմետրով, նրանց բաժանում է մի խոր ձոր։

Քյուրդի ամրոցը նման է փակված պայտի, գրավում է կես հեկտար տարածություն, պարիսպներն ունեն չորս մետր լայնություն, շարված անտաշ ու անշաղախ բազալտ խոշոր քարերով, մեջը լցված մանր քար ու խիճ։

Ամրոցն ունի հինգ քարաբուրգ, որոնցից երկուսը կառուցված են ամրոցի մուտքի աջ և ձախ կողմերում, երկուսը՝ հարավ-արևմտյան և հյուսիս-արևմտյան անկյուններում, հինգերորդ աշտարակը կանգնած է պարսպի հյուսիս-արևելյան ժայռաբլրակի վրա, որը օգտագործվել է որպես պարիսպ, ինչպես այդ տեսանք այլ ամրոցներում (լճաշեն)։ Աշտարակներն ունեն տարրեր մեծություն (9×4 և 7×2,5)։

Ամրոցը և շրջակայքը դեպի հարավ ծածկված են կացարանների մնացորդներով։

Ալոյի կողի ամրոցը, համեմատվելով նկա-

րագրված ամրոցի հետ, ավելի մեծ տարածություն է գրավում (մոտ մեկ հեկտար), ունի միջնապարիսպ, որը ամրոցը բաժանում է երկու համարյա հավասար մասերի՝ արևելյան և արևմտյան։ Արևմրտյան մասի հարավ-արևելյան անկյունում գտնվում է մուտքը, որի երկու կողմերում երևում են քարաբուրգերի մնացորդներ։ Նման աշտարակներ կան նաև միջնապարսպի ու ընդհանուր պարսպի միացման անկյուններում։ Աշտարակներն ունեն 5×5 մեծություն։

Պարիսպների ու աշտարակների կառուցման տեխնիկան միանգամայն համընկնում է Քյուրդի կողի ամրոցի կառուցման տեխնիկային, ուստի դրանք երկուսն էլ կարելի է համարել միևնույն ժամանակվա կառույցներ։

Ամրոցում և նրանից դուրս բազմաթիվ կացարանների ավերակներ կան, նրա հյուսիսային պարիսպի երկայնությամբ, արևելքից արևմուտք ընկած է ժայռապատ մի ոչ բարձր բլուր, որի խորշերը, ըստ երևույթին, ծառայել են որպես կացարաններ։ Ամրոցից դեպի հարավ, վարելահողում եղած քարակույտերը հավանաբար դամբարաններ են։

Երկու ամրոցներն էլ զուրկ են մշտական ջրից։

Այս ամրոցները շնայած իրենց դիրքով գերիշխում են շրջապատի վրա, հատկապես Սևանա լճի կողմը, այնուամենայնիվ, կարծում ենք, որ նրանք խոշոր ռազմական դեր խաղալ չէին կարող երկրի պաշտպանության գործում։ Հետևաբար այս ամրոցները ունեցել են տեղական պաշտպանական նշանակություն և գուցե այս երկրի կյանքում զգալի դեր են խաղացել անասնապահության գործում։

Մարտունու շրջանի կիկլոպյան ամրոցների երրորդ խումբը կազմված է չորս ամրոցից, որոնք տեղադրված են Սևանա լճի հարավ-արևելյան սփին։ Այս խմբի կենտրոնական ամրոցը, հավանաբար եղել է Ծովինար և Ալուչալու գյուղերի միջև եղած ամրոցը։

Թեյշեբախնի կամ Օձաբեդդ ամրոցը (հանույթ 69) կառուցված է մի բարձրավանդակի վրա, որն իր ժայռոտ եզրերով հյուսիսից նայում է Սևանա լճին և արևելքից՝ զառիվայր իջնում դեպի Ալուչալու գյուղը, իսկ հարավից՝ Վարդենիսի լեռների հետ միանալով՝ գնում դեպի Կարճաղբյուր գյուղը։ Արևմուտքից սարահարթի լանջերը քիչ թեթևություն ունեն։

Արևմտյան լանջի քիչ թեթևությունը ամրոցի կառուցողներին ստիպել է լանջը ամրացնել հզոր պարիսպներով և բարձր քարաբուրգերով։

Ամրոցը բնակատեղիով գրավում է մոտ 18 հեկտար տարածություն, որից միջնաբերդը՝ մեկ ու կես հեկտար: Միջնաբերդի և ամրոցի արևմտյան ընդհանուր, լարաշար պարիսպը ձգվում է արևմուտքից արևելք և ապա թեքվում մի թևով՝ դեպի հարավ-արևելք, մյուսով՝ հյուսիս-արևելք: Վերջինիս երկարությունը հասնում է 250 մետրի, արտաքին կողմից ունի համաչափ հեռավորություն (10 մ.) վրա զետեղված որմնահերցեր:

Հարավային պարիսպը, թեքվելով դեպի հարավ-արևելք, հակառակորդի աչքից ծածկել է գլխավոր ճանապարհը: Ճանապարհի մյուս կողմով նույնպես անցել է պարիսպ, սակայն ավելի թույլ:

Գլխավոր պարիսպը շարունակվում է դեպի հյուսիս-արևելք, պաշտպանելով դեպի ամրոց տանող երկրորդ ճանապարհը, որի մյուս կողմը նույնպես պաշտպանված է: Այսպիսով, ամրոց են մտնում երկու լայն ճանապարհ, որոնք արևելյան կողմից գնալով դեպի միջնաբերդ, պարսպի մոտ միանում են:

Ամրոցը, բացի իր գլխավոր պարսպից, ունի նաև երկրորդ պարիսպ, որը շրջապատել է ոչ միայն ամրոցն ու միջնաբերդը, այլև նրանց շրջակայքում դասավորված բնակելի թաղամասերը:

Միջնաբերդը գրավում է ամրոցի գերիշխող մասը և ունի քառանկյունի ձև, միայն նրա հարավ-արևմտյան անկյունը ավելի սուր է: Միջնաբերդի հյուսիս-արևմտյան պարսպի կենտրոնում կա մի մուտք, որը հավանորեն ծառայել է հետիոտն մարդկանց և հեծյալների համար: Նրա լայնքը հագիվ երկու մետր է, իր երկու կողմերում ունի դեպի ներս նալող աշտարակներ, իսկ դեպի դուրս երևում են որմնահերցեր: Այս նեղ ճանապարհը ոլորապրտույտ իջնում է հյուսիս-արևմտյան լանջով դեպի բնակավայրը և վերջանում բնակավայրի մուտքի մոտ:

Ամրոցի մուտքի մոտ կանգնած են եղել երկու հզոր աշտարակ. այստեղից մի ուղղահայաց պարիսպ բարձրանում և միանում է միջնաբերդի հարավ-արևմտյան անկյանը, ուր կառուցված է ամենահզոր աշտարակը: Նրա կողքին նշմարվում է հաստ պարիսպներով շրջապատված մի կացարան, որի մի պատը միջնաբերդի պարիսպն է: Նման մի աշտարակ էլ, քիչ ավելի թույլ, կա պարսպի հյուսիս-արևմտյան անկյունում:

Ժամանակակից Մարտունի-Քասարգեշար խճուղին, կտրելով ամրոցի բարձունքը, այն բաժանել է երկու անհավասար մասի. հարավ-արևելյան մաս

ում մնացել են բնակավայրի մի մասը, ամրոցը և միջնաբերդը, մյուս մասում՝ միայն բնակավայրի մի փոքր մասը, այն էլ հետագայում ծածկվել է Սեվանի ջրերով, երբ բարձրացել է լճի մակարդակը:

Նշված ճանապարհից դեպի հյուսիս-արևմուտք, 25—30 մետր հեռավորության վրա, մի քարաժայռի ճակատին գտնվում է ուրարտական թագավոր Ռուսա I-ի սեպագիր արձանագրությունը:

Այս արձանագրությունից գիտենք, որ Սարգուրիի որդի Ռուսան նվաճել է այստեղ արդեն գոյություն ունեցող մի ամրոց, որը պատկանելիս է եղել այդտեղի ցեղին (պրոֆ. Գր. Ղափանցյանը այն վերագրում է Ադախունի երկրին): Ուստի, Ուրարտուի թագավորը, գրավելով այնտեղ գոյություն ունեցող ամրոցը, նորից նույն տեղում կառուցել կամ վերակառուցել է հինը և անվանել Թեյշեբաինի ամրոց:

Հետազոտությունները ցույց տվեցին, որ ամրոցի հիմնական պարիսպները և որոշ աշտարակներ վերակառուցված են, բացի դրանից, ամրոցի ներսում և շրջակա բնակավայրում տարբեր ժամանակաշրջանների կառուցվածքներ կան: Այստեղ մենք բերել ենք բնակարանների պատերի մի շարք չափագրություններ (աղյուսակ 70), որտեղ պարզ երևում են նախաուրարտական ժամանակաշրջանի կիկլոպյան տիպի քարե պատի մի հատված և ուրարտական շրջանի բնակարանի պատի կտրվածքը, որոնք շարված են շթրծած աղյուսով: Բացի այդ ամրոցի և հատկապես միջնաբերդի գլխավոր պարիսպները և քարաբուրգերը վերակառուցված են, նրանց արտաքին երեսները շարված են տաշված քարերով, և դրանց ողորկ կողմերը դարձված են դեպի դուրս:

Օձաբերդը, որը նույն Թեյշեբաինին է, հավանաբար ունեցել է խմելու ջուր, օգտագործելով Վարդենիսի լեռներից հոսող բազմաթիվ աղբյուրների ջրերը:

Այսպիսով, ուրարտական ամրոց Թեյշեբաինին Սևանա լճի հարավային ափին հանդիսացել է ուրարտական թագավորության հենակետը, իր ձեռքում պահելով շրջակա տեղաբնիկ ցեղերին, ինչպես խալդի քաղաքը Ունիքուխի երկրում:

ՎաճՖի բերդը (հանույթ 71): Աստղածոր գյուղից 4 կիլոմետր հարավ, Վարդենիսի լեռնաշղթայի լանջերին կան բազմաթիվ միջնադարյան ավերված բնակավայրեր, այդ թվում՝ մեկը, որը մեր կարծիքով ավելի վաղ ժամանակների մշակույթի մնացուկ է: Դրան աստղածորցիները Վանքի ամրոց կամ բերդ են հռչակում: Այդ անունը կապված է ամ

բոցի պարիսպների ներսում մի խոնարհված վանքի առկայության հետ, ոչը կառուցվել է ավելի ուշ, քան ամրոցը:

Ամրոցը կանգնած է մի թամբարթ հրվանդանի հյուսիսային մասում: Այն իր զբաղեցրած տարածությամբ մոտ 2000 քմ է, որի համար կարելի է այն համարել միջնաբերդ, նրա շուրջը, առավելապես դեպի հարավ-արևելք, տարածված բնակավայրի համար: Միջնաբերդն ունի պայտի ձև, որի կլորացած մասը դարձված է դեպի հյուսիս-արևմուտք:

Պատերը շարված են կիկլոպյան այլ ամրոցների պատերի նման, 3,5 մետր լայնությամբ, միայն այստեղ քարերը ավելի փոքր են, սակայն դարձյալ անտաշ ու առանց շաղախի:

Ի տարբերություն մեզ ծանոթ ամրոցների, այս ամրոցում հայտնաբերված երկու աշտարակները կիսաշրջանաձև են, որոնք դուրս են բերված ամրոցի հարավը, հարավ-արևմտյան պարիսպների անկյուններում: Այս ձևի քարաբուրգերը հիշեցնում են միջնադարյան ամրոցի աշտարակներ: Հավանական է, որ այստեղ միջին դարերում վանք կառուցելիս վերակառուցել են նաև միջնաբերդի պարիսպներն ու աշտարակները:

Միջնաբերդի պարիսպներից դուրս և ներսում եղած տարածությունները ծածկված են կացարանների ավերակներով: Ավերակների պատերի կառուցման տեխնիկան համապատասխանում է պարիսպների կառուցմանը, տները հիմնականում ունեն քառակուսի ձև:

Այս ամրոցը ամենաթույլ պաշտպանվածն է եղել, հավանորեն մի քանի անգամ վերակառուցվել և վերջում հանդիսացել է վանքի ագարակը:

Ամրոցից քիչ հեռու, ձորակում կա մի սառնորակ աղբյուր, որի ջրից էլ ըստ երևույթին, օգտվել են բնակավայրի ու միջնաբերդի ապրողները:

Բրուտի բերդը (հանույթ 72): Երրորդ խմբի ամրոցներին ենք վերագրում նաև Ալուշալու գյուղից շուրս կիլոմետր դեպի արևելք գտնվող, այսպես կոչված, Բրուտի բերդը:

Ամրոցը կառուցված է փոքրիշատե հարթ բլրի գագաթին, որն ընկած է հյուսիս-հարավ ուղղությամբ: Բարձունքի լանջերը երեք կողմից համարյա հավասար թեքությամբ իջնում են դեպի ստորոտները, բացի արևելյան լանջից, որը ավելի դժվարամատչելի է և թեքությամբ իջնում է դեպի խոր ձորը: Ամրոցը գրավում է կես հեկտար տարածություն:

Պարիսպների վրա հայտնաբերվեցին հինգ աշտարակ, որոնք դասավորված են ամրոցի շուրս անկյուններում, մեկը հյուսիսային պարսպի գրեթե կենտրոնում է: Պարիսպների լայնությունը շուրս մետր է, անշաղախ ու անտաշ քարերից: Մուտքը գտնվում է հարավային պարսպի կենտրոնում և ունի երեք մետր լայնություն:

Ամրոցը, մեր կարծիքով, ունեցել է տեղական պաշտպանական նշանակություն, ինչպես վերը նշված մի շարք այլ ամրոցներ:

Ամրոցում և նրանից դուրս երևում են բազմաթիվ բնակարանների ավերակներ, տների պատերի կառուցման տեխնիկան նման է ամրոցի պարիսպների կառուցմանը:

Ամրոցում և նրա մոտակա շրջակայքում ջուր չկա:

«Խըռքեֆի» կամ «Քաֆթարլի» բերդը (հանույթ 73): Վարդենիկ (Գեղացկաձոր կամ Ազնվաձոր) գյուղից դեպի հարավ, երեք կիլոմետր Վարդենիս դեպի ձախ ափի երկայնությամբ, խիստ ժայռապատ, մի խումբ բլուրների վրա, որոնք ընկած են հյուսիս-արևմուտքից դեպի հարավ-արևելք, կանգնած է եղել մի հզոր կիկլոպյան ամրոց, որը տեղացիները Խըռքեֆի (Ավերակների) բերդ են անվանում: Այս բերդը շրջապատված է բազմաթիվ հնագույն և միջնադարյան բնակավայրերով, դամբարաններով ու գերեզմաններով:

Ամրոցն ունի շուրջ 800 մետր երկարություն, լայնությունը հյուսիսային և հարավային մասերում 60—70 մետրից չի անցնում, իսկ ամրոցի կենտրոնական մասում 150 մետր է:

Այս ամրոցը շրջապատված չէ պարիսպներով: Դրանց հետքերը երևում են միայն արևմտյան կողմից, մնացած կողմերը պարիսպներ չունեն, քանի որ այն Վարդենիս գետը շրջանցել է, և ստացվել է մի թերակղզի, որի երեք կողմերը ունեն ուղղաձիգ, ժայռապատ զառիթափ, որը իջնում է մինչև գետի հունը:

Ամրոցն իր ամբողջ երկարությամբ, նույնանման խոշոր բազալտ քարերով շարված՝ միջնապարիսպներով բաժանված է վեց անհավասար բաժանմունքների, որոնցից երեքը թերակղզու հյուսիս-արևմտյան մասում են, իսկ երեքը՝ հարավում:

Ամրոցի այդպիսի կառուցվածքը միանգամայն համապատասխանում է վայրի տեղադրությանը: Ամրոցի հյուսիսային ու հարավային բլրախմբերը գերիշխում են շրջապատի վրա: Այդ բլրախմբերը բաժանված են մի փոքր լեռնանցքով, որտեղից ե-

զել են մուտքեր դեպի բլուրները վրա կառուցված ամրությունները, դեպի նշված թերակղզու վրա տեղադրված բնակավայրի հիմնական մասը: Այդ թերակղզու հյուսիսային լանջով իշնում է մի կածան դեպի Վարդենիս գետը և նրա ձախ ափում գտնվող աղբյուրը, որտեղից բերդի բնակիչները կարող էին ջուր վերցնել, եթե նույնիսկ ամրոցն ու շենը շրջապատված լինեին թշնամու կողմից:

Հարավ-արևելյան ամենավերջին և ամենախոշոր բաժանմունքի հյուսիս-արևմտյան անկյունից ժայռապատ լանջով դեպի արևմուտք է իջնում կիկլոպյան պարիսպը և հասնում դամբարանադաշտին: Այդ պարիսպը հավանորեն ունեցել է հատող նշանակություն: Թշնամու ներխուժման ժամանակ ամրոցի որևէ մասում պարիսպը պիտի արգելակեր նրան՝ անցնելու ամրոցի մյուս մասերը:

Ամրոցի բաժանմունքների գրեթե բոլոր անկյուններում եղել են աշտարակներ, թվով 12, որոնցից ութը կառուցված է արևմտյան պարսպի վրա: Ներքև ունեն հավասար մեծություն, քառանկյունի ձև և դուրս են բերված յուրապի արտաքին երեսը:

"Պարիսպներն ու քարաբուրգերը հիմնականում ավերված են, տեղ-տեղ հազիվ մնացել են մեկ-երկու շարքով: Կան հատվածներ՝ 5—6 մ. բարձրությամբ:

Պարիսպների լայնությունը հիմնականում երեք մետր է, սակայն պատասխանատու տեղերում ավելի լայն է: Շարվածքը անտաշ քարերից է, առանց շաղախի օգտագործման, խոշոր քարերից, երկշարի մեջ լցված է ավելի մանր քար:

Այս ամրոցը իր կառուցմամբ և տեղադրմամբ հիշեցնում է Սևան քաղաքի մոտի Մեծփի ամրոցը:

Փակագծի մեջ ասենք, որ ամրոցի արևմտյան կողմում, որտեղ միջնադարյան գյուղն է եղել, մի տապանաքարի վրա կարդացինք Քաֆթարլի գյուղի անունը: Նույն անվանը հանդիպեցինք Մարտունի ավանի եկեղեցու բակում, մի այլ տապանաքարի, որի վրա գրված է, որ հանգուցյալը Քաֆթարլի գյուղից էր:

Այս ամրոցից քիչ ներքև, Վարդենիս գետի աջ ափին, ժայռերի վրա կան ժայռապատկերներ՝ հայտնաբերված Մ. Գ. Բարխուդարյանի կողմից: